

SOURCE STUDIES AND HISTORIOGRAPHY

Наталія Радченко, к. і. н.

Ужгородський національний університет, Україна

ДЖЕРЕЛА СТАТИСТИЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ КРЕДИТНИХ УСТАНОВ УКРАЇНИ (1873-1918): ВИДАННЯ КОМІТЕТУ З'ЇЗДУ ПРЕДСТАВНИКІВ АКЦІОНЕРНИХ БАНКІВ КОМЕРЦІЙНОГО КРЕДИТУ

Nataliia Radchenko, PhD in History

Uzhgorod National University, Ukraine

THE SOURCES OF STATISTICAL INFORMATION ON THE HISTORY OF DEVELOPMENT OF CREDIT INSTITUTIONS IN UKRAINE (1873-1918): THE EDITION OF THE COMMITTEE OF REPRESENTATIVES OF JOINT-STOCK COMMERCIAL CREDIT BANKS

The article contains a complex of sources of statistical information on the development of the credit institutions in Ukraine in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. As a result of the analysis of organization and processing of statistical information in statistical sources, there were several main groups considered. Statistical materials were published on a periodic basis and as one-time publications, presented as statistical reference, spreadsheets, compilations, yearbooks, periodicals. The main sources of information were statistical collections, which were general, sectoral, and thematic.

Among the most interesting statistical sources, there are publications of the Committee of Representatives of Joint-Stock Commercial Credit Banks. After all, due to the activities of this Committee, a large part of the balance sheet of the credit institutions of this period, in particular banking, was processed and brought together.

Keywords: statistics, historical source, credit, credit institutions, small credit institutions.

Злам епох чи перехідний етап – закінчення XIX і початок XX століття. Дуже складно не провести відразу паралель з іншим більш сучасним зламом – закінчення XX і початок XXI століття. Аналогія стає все відчутнішою коли розумієш, що змінилися не лише цифри відліку часу, подібність впливає перш за все із характеру змін яке переживало суспільство. І якщо Україна у складі Російської імперії рухалася від кріпосницької (напівфеодальної) економіки до капіталістичної (індустріальної), то сучасна Україна уже понад 25 років намагається перейти від радянської соціалістичної системи до розвинутої ринкової економіки. Одним із основних об'єктів реформування у обидві епохи стала кредитно-фінансова система, що представляє собою три взаємопов'язані ланки – центрального банку, комерційних банків та спеціалізованих кредитно-фінансових інститутів. Надто схожими були процеси, які відбувалися у кредитно-фінансовій системі XIX ст. на зміни в українській економіці 1990-х років. Реформування несло із-з собою й інші спільні явища, здебільшого пов'язані зі спробами швидкого збагачення та «запамороченням» голови від відкритих можливостей. І у минулому і у сучасності спостерігаємо такі явища як активну участь банків у біржовій грі, так звані «біржові лихоманки», створення «кишенькових» банків, обтяження банківського портфеля акціями підприємств. Звичайно не було абсолютної схожості процесів, кредитно-фінансова система Російської імперії XIX ст. містила чимало обмежень діяльності за релігійною ознакою. Та й загалом державна політика була більш активною, а іноді не виключала й методів прямого втручання до сфери

кредитування. Існувала більш широка мережа державних кредитних установ. Переосмислення саме змісту економічних відносин, досвід функціонування цієї системи є важливими для сучасної Української держави. Економічні реформи якої вже більше 20 років не можуть привести до побудови стабільної економіки, справити позитивний вплив на економічний процес для підвищення його ефективності. Отже, питання економічного розвитку України другої половини XIX – початку XX ст. займають важливе місце у сучасній історичній науці.

Особливістю дослідження історії розвитку фінансово-кредитних установ є те, що їхні висновки базуються на статистичних даних. А отже, важливою складовою роботи з вивчення джерел з історії розвитку кредитно-фінансової сфери України другої половини XIX – початку XX ст. є аналіз статистичної інформації. Багатий та різноманітний матеріал, отриманий у результаті проведення різними організаціями багаточисельних статистичних досліджень привернув увагу багатьох дослідників, до нього у своїх дисертаційних дослідженнях зверталися О.М. Краснікова¹, В.В. Шевченко², І.Е. Новікова³, В.Д. Терещенко⁴, М.Г. Казьмирчук⁵, В.М. Власенко⁶ та інші.

Необхідно зазначити, що до 1860-х рр. статистика у Російській імперії була представлена переважно у статистичних додатках до губернаторських звітів. Новий етап у її розвитку почався у 1860 р. із утворенням Центрального Комітету статистики. Згідно положення новоутворена установа мала виконувати наступні завдання: збір, перевірка, обробка щорічних даних місцевих комітетів; розробка статистичних даних, які надавалися іншими відомствами на основі визначеній Статистичним комітетом; передача статистичної інформації іншим відомствам; різноманітні разові статистичні роботи, що виконувалися за дорученням міністра внутрішніх справ. Через деякий час з'явилися земські статистичні бюро. Наприкінці XIX – на початку XX ст. у статистиці отримав поширення метод перепису. В цей час збором, обробкою та публікацією статистичної інформації займалися не лише державні інституції та земства, але й акціонерні товариства та кредитно-фінансові установи.⁷ Таким чином, статистичні джерела другої половини XIX – початку XX ст. за способом організації та обробки статистичної інформації можна розділити на п'ять груп: статистика Центрального статистичного комітету; відомча статистика; губернська та земська статистика; неофіційні статистичні видання. Саме видавнича діяльність останніх й стала предметом нашого дослідження. Отже, метою статті є аналіз інформаційного потенціалу видань Комітету з'їзду представників акціонерних банків комерційного кредиту при висвітленні діяльності кредитних установ України другої половини XIX – початку XX ст.

Перше зібрання Комітету з'їзду представників акціонерних банків комерційного кредиту відбулося у 1873 році. Його головою було обрано керівника Державного банку Євгенія Івановича Ламанського, який на відкритті з'їзду оголосив серед основних задач новоствореної організації формування почуття довіри у клієнтів по відношенню до комерційних банків, боротьбу із зловживаннями у банківській сфері, прийняття єдиної форми звітності, регламентацію взаємовідносин банків та їхніх регіональних відділень, вироблення принципів співпраці з Державним банком. У 1898 році до Комітету приєднався З'їзд представників товариств взаємного кредиту, на II З'їзді якого було прийнято рішення щодо створення при Комітеті особливого бюро для редагування та публікації трудів З'їзду. Цей з'їзд також очолював Є. І. Ламанський, що за думкою сучасників і послугувало головною причиною їхнього приєднання, не реальні причини, а те, що Є. І. Ламанський та А. К. Голубев приймали живу участь у З'їздах представників товариств взаємного кредиту. У 1903 році на II З'їзді представників акціонерних банків комерційного кредиту

¹ Краснікова, О. (1999). *Фінанси та кредит у сільському господарстві Лівобережної України епохи вільного підприємництва (1861-1917 рр.)*. Київ: КНУ, 17.

² Шевченко, В. (2010). *Приватна банкірська діяльність на території Південної України XIX – початку XX ст.* Київ: НАН України; Інститут історії України, 266.

³ Новікова, І. (2009). *Розвиток банківської системи України в умовах становлення ринкового господарства (друга половина XIX – початок XX ст.)*. Київ: КНУ, 235.

⁴ Терещенко, В. (2006). *Роль іпотечних банків у проведенні столипінської аграрної реформи в Україні (1906-1916 рр.)*. Черкаси: Черкаський національний ун-т ім. Богдана Хмельницького, 20.

⁵ Казьмирчук, М. (2007). *Соціальна діяльність ломбардів під російської України (1886 – 1917 рр.)*. Київ: КНУ, 20.

⁶ Власенко, В. (1998). *Кредитна кооперація лівобережної України другої половини XIX – початку XX ст.* Харків, ХДУ, 22.

⁷ Данилевський, І. (1998). *Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории*. Москва: Российский государственный гуманитарный университет, 429.

оголосили про продовження діяльності Комітету та його головою було обрано – О.Ф. Мухіна (у 1902 році помер Є. І. Ламанський). В червні 1916 року відбувся III З'їзд, на якому було прийнято нове Положення про з'їзди та їхні постійні органи, яким був і Комітет. 24 травня 1917 року головою Комітету було обрано члена правління Петроградського Міжнародного банку І. О. Вишнеградського. Комітет діяв до початку 1918 р. після чого був розпущений¹

Одним із головних ітогів діяльності Комітету була публікація фінансової статистики. Саме завдяки його діяльності було опрацьовано та зведено воедино велику частину балансової звітності кредитних установ, перш за все банкової. За кожен рік збиралася інформація за чотирма напрямками:

- щомісячні баланси за кожен рік, із зазначенням кожного банку окремо;
- зведені баланси (щомісячні таблиці, із включенням інформації по усім банкам);
- «Звіт по операціям...», який включав зведену відомість, обороти банків при цьому були зведені до єдиної таблицю;
- зведений рахунок прибутків та витрат, який робився за методикою І. І. Кауфмана.

Різниця між першими двома таблицями полягала у тому, що перша зручна для розрахунку середньорічних показників, а друга – для порівняння даних по окремим банкам. Для підготовки цих матеріалів банки заповнювали певний формуляр, якщо щось у поданні інформації зі сторони банку викликало питання то у публікації ставився знак «?»

За періоди 1874 – 1881 рр., 1894 – 1900 рр., 1911 – 1915 рр. банківська статистика повністю зведена в статистичні публікації. Це насамперед «Отчет по операциям акционерных банков коммерческого кредита за 1874 – 1876»; «Сводные балансы Акционерных коммерческих банков» з 1895 – 1914 рр. щомісячно; «Отчет русских акционерных коммерческих банков. 1913 – 1916 гг.»; «Сводный баланс Акционерных банков коммерческого кредита, действующих в России, 1895 – 1917 гг.»; «Учетно-ссудные операции акционерных коммерческих банков: 1901 – 1910 гг.»; «Сводный баланс обществ взаимного кредита, действовавших в России на 1895 – 1910 гг.» та «Статистика краткосрочного кредита. Операции акционерных банков коммерческого кредита» (Т.1. 1894 – 1900 рр.; Т. 2. 1901 – 1908 рр.; Т. 3. 1909 р.).

Під егідою Комітету публікувалися і неперіодичні видання, як-то «Акционерное дело в России» (1897 р.), перший том якого включав інформацію про комерційні, земельні банки та страхові товариства, а другий том містив статистику акціонерних підприємств. Значні статистичні дані з тенденцій розвитку кредитно-фінансової системи містять наступні випуски Комітету: «Текущие счета, вклады и задолженности коммерческих банков: 1901 – 1910 гг.», «Русские акционерные коммерческие банки» (1912 – 1914 рр.), «Деятельность русских акционерных коммерческих банков в цифровых данных» (1912 – 1914 рр.), «Русские банки: Справочные и статистические сведения о всех действующих в России государственных, частных и общественных кредитных учреждениях» (1896, 1897, 1899, 1908 рр.), «Русские банки: Полный перечень городов и селений, в коих находятся государственные, общественные и частные кредитные учреждения и их филиальные отделения» (1912 р.).

Комітет публікував збірник «Ежегодник русских кредитных учреждений», виходив він під редакцією І. Г. Ігнатенка з 1877 по 1886 роки. За словами редактора: «... выпуск обнимает собою все отрасли кредита в России, отличаясь, кроме того, большею полнотою сведений, а также сложностью и разносторонностью разработки».² Всього було надруковано 4 випуски. Так, інформаційна структура видання за 1878 рік включала в себе розділи:

1. Державні кредитні установи (в тому числі, Київської, Одеської і Харківської контор Державного банку та наступних його відділень: Житомирського, Кам'янець-Подільського, Катеринославського, Миколаївського, Полтавського, Севастопольського, Херсонського). Розкривається діяльність установ за наступними напрямками: середні цифри місячного обороту (прибутки та витрати); дані по операціям з векселями та строковими паперами; суми позик під державні відсоткові папери; суми позик під товар; дані про відсоткові папери, що належать банку; суми вкладів; рух кредитних білетів; дані по перевідним операціям банків; активні та пасивні операції.³

¹ Российский государственный исторический архив. Ф. 1533, оп. 1, спр. 22, 429 арк.

² Иващенко И. (1882) *Ежегодник русских кредитных учреждений. 1878 г.* Санкт-Петербург: И.С. Леви, 2, 1.

³ Там само, 3-50.

2. Міські громадські банки (Катеринославський, Маріупольський, Кременчуцький, Переяславський, Керченський, Мелітопольський, Слов'яносербський, Севастопольський, Феодосійський, Куп'янський, Херсонський, Миколаївський, Чернігівський, Глухівський). Їхня діяльність подана у зведеній таблиці за показниками: каса; поточний рахунок; облікові операції; облік торгівельних зобов'язань; балансові кредити; строкові займи під заставу; банківські цінні папери; золото, срібло та дорогоцінні метали, що належать банку; оборотні капітали; товари та векселі на комісії; придбання та продаж відсоткових паперів за дорученням; протестовані векселі; прострочені позики; витрати та майно. Також, наводиться щомісячний баланс окремо кожного банку за наведеними показниками [8, с. 2–46].¹

3. Акціонерні банки короткострокового кредиту (Київський приватний комерційний банк, Київський промисловий банк, Харківський торговельний банк, Кам'янець-Подільський комерційний банк, Кременчуцький комерційний банк, Одеський комерційний банк, Миколаївський комерційний банк, Катеринославський комерційний банк, а також Київське відділення Міжнародного комерційного банку, Київське та Харківське відділення Волзько-Камського комерційного банку). Дані наводяться за тими ж показниками, що й у міських громадських банках.²

4. Товариства взаємного кредиту (Житомирське, Євпаторійське, Ізюмське, Катеринославське, Київське, Маріупольське, Мелітопольське, Миколаївське, Одеське, Полтавське, Севастопольське, Симферопольське, Слов'яносербське, Сумське, I Харківське, II Харківське, Харківське Приказчиків, Херсонське, Ялтинське). Їхня діяльність подана у зведеній таблиці за показниками пасивні та активні операції. До першої групи віднесено суми власного капіталу, оборотного та запасного, вклади, переоблік та пере заклад, акцепти та трансферти, перехідні суми, відсотки закладами. До другої входить інформація стосовно обліку векселів, соло-векселів, торгових зобов'язань, строкових цінних паперів. Зазначено позики під цінні папери та безстрокові позики.³

Статистичні дані розміщені у виданнях Комітету містять передусім інформацію про найбільші кредитно-фінансові установи на території українських губерній, в тому числі, про діяльність контор і відділень державних кредитних установ. Однак друкуючи настільки об'ємні матеріали з'їзд усі витрати по виданню покладав лише на акціонерні банки і тому ситуація не могла не викликати незадоволення останніх. Зовсім інша ситуація наприклад була із «Ежегодником русских кредитных учреждений», який теж друкував інформацію по всій кредитній системі, проте видавався на кошти усього з'їзду. Зрозуміло, що комерційні банки не стали довгий час миритися з таких положенням, коли за їхні кошти опрацьовувалася і публікувалася статистика інших кредитних установ, більше того коли на 1880-ті роки банківська система переживала не найкращі часи. У результаті Комітет банківських з'їздів зовсім перестав отримувати кошти на своє утримання. А оскільки внески були добровільними то банки просто перестали їх сплачувати.⁴

Одним із найбільш цікавих видань Комітету була книга «Про бажані зміни в постановці акціонерної банківської справи в Росії». У ній дається досить ґрунтовний аналіз зміни банківського законодавства Російської імперії в сфері регулювання діяльності акціонерних комерційних банків, у зв'язку з цим розглядається історія розвитку банківських операцій, взаємини банків з промисловістю. В додатку до книги подавалася статистична інформація про кількість банків і структуру їх пасивних і активних операцій з 1865 по 1916 рік.

Видання Комітету з'їзду представників акціонерних банків комерційного кредиту були не єдиними серед неофіційної статистики акціонерних товариств та кредитно-фінансових установ. Одним із найкращих неофіційних статистичних довідників, що видавалися у цей період вважався «Статистический ежегодник» (1912-1914 рр.) Він видавався Радою з'їздів представників промисловості та торгівлі. Це був виконавчий орган однієї із центральних та найвпливовіших із загальноросійських представницьких буржуазних організацій, що функціонувала у 1906-1918 роки.

Власне щорічник складався з чотирьох частин. Значний за об'ємом матеріал з усіх типів кредитних установ міститься у другій частині щорічника. Дані науково систематизовано

¹ Там само, 2-46.

² Там само, 2-55.

³ Там само, 2-55.

⁴ Саломатина, С. (2004). *Коммерческие банки в России. Динамика и структура операций. 1864-1916 гг.* Москва: РОССПЭН, 304.

за розділами. Розділ «Кредит» висвітлює дані з грошового обігу, числу кредитних закладів та їх відділень. Далі наводиться детальна інформація з активних та пасивних операцій Державного банку. У розділах «Акционерные банки коммерческого кредита», «Общества взаимного кредита», «Городские общественные банки», «Мелкий кредит», «Вещный кредит», «Ипотечный кредит», «Мелиоративный кредит», «Государственные сберегательные кассы» представлені зведені баланси та інша інформація за цими видами кредитних установ.

Різниця між виданнями цих двох організацій у неможливості виокремлення інформації щодо українських кредитно-фінансових установ із зведених балансів «Статистического ежегодника». А отже, для розкриття історії становлення кредитно-фінансової системи України даного періоду саме видання Комітету з'їзду представників акціонерних банків комерційного кредиту є значно інформативнішими.

Таким чином, статистичні матеріали Комітету з'їзду представників акціонерних банків комерційного кредиту видавалися на періодичній основі та разовими виданнями, були представлені у вигляді: статистичних довідок, таблиць, збірників, щорічників, періодичних видань. Основним джерелом інформації виступають статистичні збірники, які були загального характеру, галузевими та тематичні. Статистичні дані розміщені у виданнях Комітету містять передусім інформацію про найбільші кредитні установи на території українських губерній, в тому числі, про діяльність контор і відділень державних кредитних установ.

Практично всі видання висвітлювали наступну інформацію про діяльність установ, для банків: 1) рік відкриття; 2) каса; 3) поточний рахунок; 4) майно, що належить банку; 5) облікові операції; 6) позики видані під заставу; 7) позики у формі спеціальних поточних рахунків із забезпеченням; 8) активні та пасивні операції; 9) кількість проданих десятин землі (для певних банків). Для установ дрібного кредиту: 1) число членів; 2) активні операції: каса; поточні рахунки в інших кредитних установах; облікові операції; позики під заставу; позики у вигляді спеціальних поточних рахунків; майно; кореспонденти; прострочені позики; витрати та різні суми; операції з векселями; загальна кількість операцій; 3) пасивні операції: капітали; відсотки за поточними рахунками; вклади; позики; кореспонденти; різні суми, як-то невидані дивіденди тощо; результати пасивних операцій; запасний капітал; цінності на зберіганні.

References:

1. Krasnikova, O. (1999). *Finansy ta kredyt u silskomu gospodarstvi Livoberezhnoyi Ukrayiny epohy vilnogo pidpryyemnyctva (1861-1917 rr.)* [Finance and credit in agriculture of the Left-Bank Ukraine era of free enterprise (1861-1917)]. Kyiv: KNU. [in Ukrainian].
2. Shevchenko, V. (2010). *Pryvatna bankirska diialnist na terytorii Pivdennoi Ukrainy XIX – pochatku XX st.* [Private banking activity in the territory of Southern Ukraine of the XIX – early XX centuries]. Kyiv: NAN Ukraine; Instytut istorii Ukrainy. [in Ukrainian].
3. Novikova, I. (2009). *Rozvytok bankivskoi systemy Ukrainy v umovakh stanovlennia rynkovoho hospodarstva (druha polovyna XIX – pochatok XX st.)* [Development of the banking system of Ukraine in the conditions of the formation of a market economy (the second half of the nineteenth and early twentieth centuries)]. Kyiv: KNU. [in Ukrainian].
4. Tereshchenko, V. (2006). *Rol ipoteknykh bankiv u provedenni stolypinskoj ahrarnoi reformy v Ukraini (1906-1916 rr.)* [The role of mortgage banks in carrying out the Stolypin agrarian reform in Ukraine (1906-1916 gg.)]. Cherkasy: Cherkaskyi natsionalnyi un-t im. Bohdana Khmelnytskoho, 20 s. [in Ukrainian].
5. Kazmyrchuk, M. (2007). *Sotsialna diialnist lombardiv pid rosiiskoi Ukrainy (1886-1917 rr.)* [Social activity of pawnshops for Russian Ukraine (1886-1917)]. Kyiv: KNU, 20. [in Ukrainian].
6. Vlasenko, V. (1998) *Kredytna kooperatsiia livoberezhnoi Ukrainy druhoi polovyny XIX – pochatku XX st.* [Credit cooperation of the left-bank Ukraine of the second half of the nineteenth and early twentieth centuries]. Kharkiv: KhDU. [in Ukrainian].
7. Danilevskij, I. (1998). *Istochnikovedenie: Teorija. Istorija. Metod. Istochniki rossijskoj istorii* [Source Studies: Theory. History Method. Sources of Russian History: Textbook]. Moscow: Rossijskij gosudarstvennyj gumanitarnyj universitet. [in Russian].
8. Rossijskij gosudarstvennyj istoricheskij arhiv [Russian State Historical Archives]. *f. 1533, op. 1, spr. 22, 429 ark.* [in Russian].
9. Ivashhenko, I. (1882) *Ezhegodnik russkikh kreditnyh uchrezhdenij. 1878 g. Vyp. 2.* [Yearbook of Russian Credit Institutions. 1878 Izp. 2]. St. Petersburg: Tip. I.S. Levi, 1882. [in Russian].
10. Salomatina, S. (2004). *Kommercheskie banki v Rossii. Dinamika i struktura operacij. 1864-1916 gg.* [Commercial banks in Russia. Dynamics and structure of operations. 1864-1916]. Moscow: ROSSPJEN. [in Russian].